

Fonološka neprozornost v slovenščini*

*Peter Jurgec***

Povzetek

Ena izmed ključnih ugotovitev klasične generativne fonologije je, da lahko veljajo posplošitve o glasovnih vzorcih v jezikih sveta ne le na površini, temveč tudi na več abstraktnih ravneh. Generativne analize, ki uporabljajo fonološka pravila, so razkrile, da med pravili obstajajo vsaj štirje odnosi, od katerih sta dva prozorna (torej resnična na površini), dva pa neprozorna. V prispevku se osredinjam na neprozornost, tj. ko neko pravilo bodisi velja v okoljih, kjer ga ne pričakujemo, bodisi ne velja, ko ga. Prispevek dokumentira osem primerov neprozornosti v slovenščini.

Ključne besede: generativna fonologija, fonološka pravila, prozornost, slovenska narečja, fonološka terminologija

Phonological opacity in Slovenian

One of the key insights of classical generative phonology is that generalizations about sound patterns in the world's languages are not always surface-based. Rule-based approaches distinguish at least four types of rule interactions, two of which are transparent (and thus exceptionless on the surface) while the other two are opaque. This paper focuses on the opaque interactions, where a particular rule seems to apply in unexpected environments or fails to apply in expected environments. I document eight cases of opacity in Slovenian.

Keywords: generative phonology, rule interaction, transparency, Slovenian dialects, phonological terminology

* Prispevek temelji na raziskavah, ki jih je podprl kanadski *Social Sciences and Humanities Research Council*. Za komentaje se zahvaljujem Gašperju Begušu, Luki Horjaku in Karmen Kenda Jež. Morebitne napake in pomanjkljivosti ostajajo moja odgovornost.

** University of Toronto, Department of Linguistics, 100 St George St, Toronto ON M5S 3G3, Canada

1 Uvod

Generativna fonologija lahko opiše in pojasni skrite glasovne vzorce (Chomsky in Halle 1968), saj generativni model vsebuje več fonoloških podob: poleg površinske oblike, ki je govorcem neposredno dosegljiva, obstaja tudi globinska podstava vsakega morfema. Med obema podobama obstajajo fonološke preslikave, ki so v klasični generativni fonologiji fonološka pravila. Pravila so zaporedna, tako da lahko pravilo zabriše učinek predhodnega pravila.

Pravila so med seboj lahko v različnih odnosih. V slovenščini vstavljanje polglasnika med nezvočnika (npr. /niz-k/ → [nizək] ‘nizek’, prim. [niska] ‘ž.’) lahko onemogoči prilikovanje po zvenečnosti, saj nezvočnika nista več sosednja (*[nisək]). Odnos med praviloma (in glasovni vzorec) je prozoren, ker prilikovanje po zvenečnosti ne vpliva na vstavljanje polglasnika in ker prilikovanje po zvenečnosti ne preskakuje samoglasnikov, četudi so vstavljeni s pravilom. Drugače bi bilo, če bi bilo zaporedje pravil ravno nasprotno in bi se nezvočnika najprej priličila po zvenečnosti, potem pa bi bil vstavljen polglasnik (hipotetično /niz-k/ → nisk → [nisək]). Vstavljeni polglasnik loči nezvočnika, s tem pa odstrani okolje za prilikovanje nezvočnika, ki pa se je vseeno razzvenečil, zato je tak odnos pravil neprozoren. Medtem ko neprozorne oblike /niz-k/ → [nisək] ni najti v slovenščini, pa imata podobne oblike singapurska angleščina in novodžulfska armenščina (Jurgec in Wang v tisku). V slednji najdemo obliko /k-bəz:am/ → gbəz:am → [gəbəz:am] ‘zvonil bom’ (Vaux 1998), kjer se prvi nezvočnik najprej ozveneči, potem pa je med sosednjima nezvočnikoma vstavljen polglasnik – in ne obratno: *[kəbəz:am].

Tu predstavljam štiri glavne odnose med fonološkimi pravili v generativni fonologiji (Kiparsky 1971, 1973, 1976). Prvo pravilo *napaja* drugo, če s svojim delovanjem ustvarja dodatne vnose za drugo pravilo. Če je zaporedje omenjenih pravil obrnjeno, govorimo o *protinapajanju*. Prvo pravilo *odvzema* drugo, če s svojim delovanjem odstrani vnose za drugo pravilo. Če je zaporedje teh pravil obrnjeno, govorimo o *protiodvzemanju*. Odnos med prilikovanjem po zvenečnosti in vstavljanjem polglasnika v slovenščini je odvzemanje, v novodžulfski armenščini pa protiodvzemanje.

V nadaljevanju § 2 predstavi osnovne značilnosti generativne fonologije in opredeli fonološka pravila; § 3 ponazori prozorne glasovne vzorce s slovenskim gradivom. Glavna tema članka je fonološka neprozornost v slovenščini: § 4 analizira protinapajanje, § 5 pa protiodvzemanje. Končno § 6 umesti neprozornost v širši kontekst in ponazori dodatne primere neprozornosti.

2 Ozadje

Generativna fonologija razlikuje med govornimi podobami, na katere pa vpliva slovnica (Chomsky in Halle 1968). Ključna ideja generativne fonologije je, da so glasovne zakonitosti pogosto skrite. Šele ko raziščemo globinsko strukturo jezika, postane jasno, da vsi človeški jeziki delujejo podobno.

Cilj fonološke analize je pojasniti glasovne vzorce v jeziku, četudi imamo dostop samo do izgovarjav oz. sodb o njih. Glasovna podoba besed je odvisna tudi od drugih delov slovnice, posebej še skladnje in morfologije. Skladenjski del slovnice jezika ustvari *globinsko podstavo* (angl. Underlying Representation), ki vsebuje fonološko in morfološko zgradbo besed. Morfem ima ponavadi isto globinsko podstavo v vseh besedah. Koren 'sosed' ima npr. samo eno globinsko podstavo, čeprav je lahko izgovorjen kot [sòset] (v obliki *sosed*), [so'sét-] (*sosedski*), [so'sèd-] (*sosedu*) [so'séd-] (*sosednji*) ali [sosed-] (*sosedovati*). Razlike v izgovarjavi ustvari slovnica jezika, ki iz globinske podstave izpelje *površinsko obliko* (angl. Surface Form), torej slušno podobo določene besede, ki lahko vsebuje enega ali več morfemov. Globinsko podstavo zapisujemo med poševnimi oklepaji '/ /', površinske oblike pa med oglatimi '[]'.

Slovnica jezika sestoji iz zaporedja pravil, vsako pravilo (1) pa ima preslikavo ($A \rightarrow B$) v določenem fonološkem okolju (za C in obenem pred Č).

(1) Fonološko pravilo

$A \rightarrow B / C \text{ — } \check{C}$

'A postane B med C in Č.'

Črke stojijo v (1) namesto fonoloških enot (npr. glasov, razlikovalnih lastnosti, mej), kar lahko ponazorim s primerom. V slovenščini se nezvočniki razlikujejo po zvenečnosti v položaju pred zvočnimi glasovi, na koncu besede (pred premorom) pa so nezvočniki vedno nezveneči (2). Korena v (a) se končata na zvočnika, tako da v morfološko sorodnih besedah ne vidimo nobenih premen. Drugače je v (b), kjer se oba korena končata na [t] v imenovalniku, v vseh drugih sklonih pa razlikujeta zvenečnost. Enako velja za druge nezvočnike (c).

(2) Zvenečnostna premena na koncu besede

	'IMEN. ED.'	'ROD. ED.'	'MEST. MN.'	'PRID. DOL.'	
a.	dvom	duoma	duomix	duomni	'dvom'
	tjar	tjara	tjarix	tjarni	'čar'

b.	akut	akuta	akutix	akutni	‘akut’
	vit	vida	vidix	vidni	‘vid’
c.	stolp	stolpa	stolpix	stolpni	‘stolp’
	zop	zoba	zobix	zobni	‘zob’

Premeno bi načeloma lahko analizirali na dva načina: bodisi z globinsko podstavo, ki se konča na nezveneči nezvočnik, torej /vit/ in /akut/ (2b), in pravilom, ki nekatere nezvočnike preslika v zveneče. Vendar pa ni jasno, kakšno naj bi bilo tako pravilo, saj bi moralo veljati samo za /vit/, ne pa za /akut/; čeprav se korena razlikujeta v nekončnih glasovih, to ni pomembno, saj obstajajo številni minimalni pari, ki se ne (npr. [sat ~ sata] ‘sat’ proti [sat ~ sada] ‘sad’).

Zato je pravilna druga možnost: koreni imajo globinske podstave, kot jih vidimo v oblikah s sufiksi, čemur sledi pravilo, ki končne nezvočnike razzveneči. Pravilo v (3) se nanaša na *razlikovalne lastnosti* (angl. distinctive features): vsi nezvočniki so [–zvočni], razliko med zvenečimi in nezvenečimi glasovi pa zajame razlikovalna lastnost [zveneči]. Okolje pravila je konec besede, torej pred besedno mejo (‘#’). Končna nezvočnika v globinski podstavi korenov v (2b) se razlikujeta po zvenečnosti (/vid/ proti /akut/), in četudi pravilo deluje na obe podstavi enako, razzveneči samo zveneči nezvočnik: /akut/ → [akut] proti /vid/ → [vit]. Drugod pravilo nima učinka, saj nezvočnik ni na koncu besede: /vid-a/ → [vida] ‘vid-ROD.’.

(3) Končna nezvenečnost

[–zvočni] → [–zveneči] / — #

‘Nezvočniki postanejo nezveneči na koncu besede.’

V tem članku bom imena pravil zapisoval z veliko začetnico (npr. Končna nezvenečnost), da jih lahko razlikujem od glasovnih pojavov (končna nezvenečnost).

3 Prozorni glasovni vzorci

Glasovni vzorci lahko med seboj součinkujejo, kar lahko v fonološki analizi zajamemo s pravili in njihovim zaporedjem. Končna nezvenečnost tako lahko součinkuje z izpadom. Drsnik [j] je visoko zvočen, kar pomeni, da mora biti ob samoglasniku (Zec 1994; Srebot Rejec 1992), drugod pa se vokalizira ali izpade. Slednja možnost je v roditeljski množini 1. ženske sklanjatve (4). Osnove, ki se končajo na samoglasnik (a), kažejo končnice: v imenovalniku ednine je to globinsko /-a/, dvojine /-i/, v

rodilniku množine pa /-j/. V opisni literaturi (Toporišič 2000) je rodilnik množine ničti, [j] pa vstavljen za samoglasniki na koncu besede ($\emptyset \rightarrow j / V \text{ — } \#$), kar bi moralo veljati posebej za ta sklon, saj se slovenske besede lahko brez težav končajo na samoglasnik. Preprostejša je nasprotna analiza: globinski /-j/ izpade na koncu besede, če se osnova konča na soglasnik (4bc).

(4) Samostalniki 1. ženske sklanjatve

	‘IMEN. ED.’	‘IMEN. DV.’	‘ROD. MN.’	
a.	oboa	oboi	obo j	‘o bo a’
	papua	papui	papu j	‘Pa pua ’
b.	šola	šoli	šol	‘š o la’
	šoja	šoji	šoj	‘š o ja’
c.	reka	reki	rek	‘re k a’
	osa	osi	os	‘o s a’
č.	oseba	osebi	osep	‘o se ba’
	vaza	vazi	vas	‘va z a’

Izpad *j* lahko zapišemo s pravilom v (5), ki pa je splošno in ne velja le v rodilniku množine.

(5) Izpad *j*

$j \rightarrow \emptyset / C \text{ — } \#$

‘*j* izpade za soglasnikom na koncu besede.’

Ko izpade *j* na koncu besede, postane predhodni soglasnik kar naenkrat končen, zato nanj lahko deluje Končna nezvenečnost (3). To lahko potrdimo v (4č), kjer se končni nezvočniki zares razzvenečijo.

Odnos med praviloma ponazorim v (6), kjer primerjam štiri oblike. Rodilniška oblika ‘šol’ ima v globinski podstavi koren /šol/ in rodilniško končnico /-j/. Imenvalniška oblika ‘zob’ (2c) je sestavljena samo iz korena /zob/. Besedo ‘oseb’ spet sestavljata koren /oseb/ in rodilniška končnica /-j/, saj ima ta končnica isto globinsko podstavo pri vseh samostalnikih te sklanjatve. Enaka morfološka analiza velja za rodilniško množinsko obliko ‘oboj’, ki je vključena za primerjavo, saj nanjo ne deluje nobeno pravilo. Prvi dve obliki pokažeta delovanje po enega pravila. Izpad *j* vodi do oblike *šol*, zapisani v isti vrsti. Končna nezvenečnost te oblike ne spremeni, kar je označeno z dolgim pomišljajem. Površinska oblika je enaka rezultatu zadnje

spremembe, torej [ʃol]. Pri obliki ‘zob’ pa *j* ne more izpasti, saj ga ta beseda nima, ker gre za drugo sklanjatev, končna nezvenečnost pa povzroči, da končni nezvočnik postane nezveneč, kar je tudi površinska oblika [zop]. Ključna za razumevanje odnosa med praviloma je oblika ‘oseb’, ki ima tako končni *j* kot tudi nezvočnik pred njim: najprej izpade *j*, kar privede do vmesne oblike *oseb*, ki se konča na nezvočnik, ki ga Končna nezvenečnost razzveneči: [osep].

(6) Izpad *j* napaja Končno nezvenečnost

	‘šol’	‘zob’	‘oseb’	‘oboj’
Globinska podstava	/ʃol-j/	/zob/	/oseb-j/	/obo-j/
Izpad <i>j</i> (5)	ʃol	—	oseb	—
Končna nezvenečnost (3)	—	zop	osep	—
Površinska oblika	[ʃol]	[zop]	[osep]	[oboj]

Izpad *j* ustvari dodatni vnos /oseb-j/ za Končno nezvenečnost. Tako razmerje je v literaturi (Kiparsky 1971, 1973, 1976) znano kot *napajanje* (angl. feeding). V slovenščini torej Izpad *j* napaja Končno nezvenečnost.

Zaporedje med praviloma je pomemben del analize, kar lahko preverimo z zamenjavo v (7). To sicer nič ne vpliva na prvi dve obliki, saj zanju velja po eno pravilo, medtem ko je površinska oblika tretje oblike napačna, ker Končna nezvenečnost velja za obliko /oseb-j/, torej ko nezvočnik *b* še ni na koncu besede. Ko Izpad *j* ustvari obliko *oseb*, je za Končno nezvenečnost že prepozno, tako da je površinska oblika kar *[oseb], kar ni v skladu s podatki.

(7) Izpad *j* protinapaja Končno nezvenečnost (hipotetično)

	‘šol’	‘zob’	‘oseb’
Globinska podstava	/ʃol-j/	/zob/	/oseb-j/
Končna nezvenečnost (3)	—	zop	—
Izpad <i>j</i> (5)	ʃol	—	oseb
Površinska oblika	[ʃol]	[zop]	*[oseb]

Obe pravili nista enakovredni v razmerju do drug drugega: Izpad *j* lahko vpliva na Končno nezvenečnost, tako da ustvari dodatne vnose zanjo, nasprotno pa ne velja: Končna nezvenečnost ne more ustvariti dodatnih vnosov za Izpad *j* ali kako drugače vplivati nanj.

Napajanje je v slovenščini bržkone eno izmed najbolj dokumentiranih odnosov med pravili, četudi obstajajo še drugi. Pri *odvzemanju* (angl. bleeding) prvo pravilo odstrani vnose za drugo pravilo. Osnovam v (4), ki se končajo na največ en soglasnik, lahko dodamo osnove v (8), ki se končajo na sklop *Cj* (dalje gl. Toporišič 2000, 57–59). Soglasnik pred *j* se načeloma ohranja v večini sklonov, kar predstavljata obe imenovalniški obliki. V rodilniku množine pa pride do vokalizacije končnega *j* v [i], in sicer ne glede na to, ali je predhodni soglasnik nezvočnik (a) ali zvočnik (b).

(8) Samostalniki 1. ženske in srednje sklanjatve, katerih osnova se konča na *Cj*

	‘IMEN. ED.’	‘IMEN. DV.’	‘ROD. MN.’	
a.	ladja	ladji	ladij	‘ladja’
	uŕja	uŕji	uŕij	‘Učja’
	obdobje	obdobji	obdobij	‘obdobje’
b.	zarja	zarji	zarij	‘zarja’
	osramje	osramji	osramij	‘osramje’
	nizawje	nizawji	nizavij	‘nižavje’

Ti podatki imajo dodatno premeno, ki jo lahko zajamemo s pravilom v (9). Pravilo vsebuje zapleteno glasovno okolje, in sicer za soglasnikom in hkrati pred soglasnikom ali na koncu besede. Izraz *ali* (disjunkcijo) zajamemo z zavitim oklepajem. Vokalizacija ima jasen vzrok: drsniki ne morejo biti zložni, kar je podobno kot pri Izpadu *j* (5).

(9) Vokalizacija (preliminarna različica)

$$j \rightarrow i / C \left\{ \begin{array}{l} C \\ \# \end{array} \right\}$$

‘*j* se vokalizira v *i* za soglasnikom in hkrati pred drugim soglasnikom ali na koncu besede.’

Vokalizacija odvzema Izpad *j* (10). Vokalizacija na obliko ‘šoj’ nima vpliva, kar kaže, da je prvi soglasnik nujni del okolja; sicer bi dobili *[foij]. Sledi Izpad *j*, ki pa velja samo za drugi *j* (j_2). Ključna za ponazoritev odvzemanja je oblika ‘ladij’: Vokalizacija spremeni njen j_1 v samoglasnik *i*, kar prepreči izpad j_2 , saj se pojavlja za samoglasnikom.

(10) Vokalizacija odvzema Izpad *j*

	‘šoj’	‘ladij’	‘oboj’
Globinska podstava	/foj ₁ -j ₂ /	/ladj ₁ -j ₂ /	/obo-j/
Vokalizacija (9)	—	ladi ₁ j ₂	—
Izpad <i>j</i> (5)	foj ₁	—	—
Površinska oblika	[foj]	[ladij]	[oboj]

Če bi zaporedje pravil obrnili, bi iz /ladj₁-j₂/ z Izpadom *j* najprej dobili *ladj*₁, potem pa bi Vokalizacija ustvarila [ladi], kar ni v skladu z opisi (Petek in Šuštaršič 1997; Toporišič 2000).

Doslej sem predstavil dva odnosa med pravili: napajanje in odvzemanje. Oba zajameta posplošitve, ki so resnične na površini: v slovenščini so končni nezvočniki v položaju pred premorom nezveneči in [j] ni zložen. Tovrstne posplošitve in odnose literatura imenuje *prozorni* (angl. transparent) ali *površinsko resnični* in *očitni* (angl. surface-true, surface-apparent). Vendar pa glasovni vzorci v jezikih sveta niso vedno prozorni, o čemer več v naslednjem razdelku.

4 Protinapajanje

Neprozornost (angl. opacity) je ključna napoved generativne fonologije, ki jo je prvi definiral Kiparsky (1971, 1973, 1976). Na površini deluje, kot da bi imelo *neprozorno* (angl. opaque) pravilo izjeme (11). Izjeme so dveh vrst. Prva možnost je, da se pravilo ni izpeljalo v celoti, torej obstajajo tudi zaporedja CAČ, ki bi jih pravilo \mathbb{P} moralo preslikati v CBC. Druga možnost je, da se je \mathbb{P} izpeljal v nepričakovanem okolju, torej zunaj okolja C — Č.

(11) Neprozornost

Pravilo \mathbb{P} : A → B / C — Č je neprozorno, če ...

- a. obstajajo površinske oblike CAČ
- b. obstajajo B-ji, nastali zaradi \mathbb{P} v okolju, ki ni C — Č

Naj ponazorim s Končno nezvenečnostjo (3). Prvo vrsto neprozornosti (11a) najdemo v govoru Šmartnega v Brdih (Jurgec 2019), v katerem se končni nezvočniki razzvenečijo (/pomlad/ → [pomlat] ‘pomlad’), vendar ne, ko izpade končni samoglasnik (/pomlad-i/ → [pomlad], *[pomlat] ‘pomladi’). Oblika /pomlad-i/ je podlegla Končni

nezvonečnosti, ko je še imela končni samoglasnik, šele nato sledi Izpad (ki odstrani nenaglašene visoke samoglasnike). Zato se razzvonečijo samo globinsko končni nezvočniki. Drugo vrsto neprozornosti (11b) bi našli, če bi se končna nezvonečnost pojavljala tudi v nekončnih položajih, denimo pred samoglasnikom. Tak glasovni vzorec v slovenščini ni znan, ima pa ga alzaška francoščina (Montreuil 2010), v kateri se razzvonečijo nezvočniki v izglasni kodi, četudi sledi vstavljeni polglasnik. To pomeni, da Končna nezvonečnost [-zvočni] → [-zvoneči] / — (C) # naprej razzvoneči nezvočnik v izglasni kodi (npr. /tabl/ → *tapl* ‘miza’), nato pa sledi Vstavljanje (*tapl* → [tapəl]).

Pri neprozornosti v (11a) gre za *protinapajanje* (angl. counterfeeding), ki je podoben odnos kot pri napajanju: pravilo A ustvari dodatne vnose za pravilo B. Ključna razlika je v zaporedju pravil: pri protinapajanju pravilo B velja pred pravilom A. Protinapajanje bom zdaj ponazoril s primerom.

Doslej sem analiziral standardno slovenščino, ki je najbolje opisana v referenčnih delih slovenščine (Skubic 2015). Primeri neprozornosti v standardni slovenščini so pogosto precej zapleteni, zato se bom raje uporabil druge varietete.

Osrednja splošno pogovorna slovenščina (Pogorelec 1965; Toporišič 2000, 16–21) deli s standardno premenjavanje nekaterih [l] v kodah z [w]. Ta premena velja samo za nekatere morfeme (Pirnat 1979), vključno z deležniško pripono *-l*, ki se realizira kot [l] v položaju pred samoglasniško končnico, kakor v ednini ženskega spola, vendar pa kot [w] v ednini moškega spola, ki nima glasovne končnice (12).

(12) Deležniške paradigme

	‘M. ED.’	‘Ž. ED.’	‘M. MN.’	
a.	'biw	'bla	'bli	‘biti’
	'fəw	'fla	'fli	‘iti’
b.	'piw	'pila	'pil	‘piti’
	'delaw	'delala	'delal	‘delati’
c.	'jedəw	'jedla	'jedli	‘jesti’
	'grizəw	'grizla	'grizli	‘gristi’

V množini moškega spola pa na realizacijo končnice vplivata tudi naglas in fonotaktika. Nekateri glagoli imajo naglas na končnici [-i] (12a), saj nimajo drugega samoglasnika. Osnove z naglasom na osnovi kažejo drugačen vzorec (b): množina moškega spola je realizirana brez samoglasniške končnice, torej ['pil], ne *['pili] ‘pili’. Razlika med glagoli v (12a) in (b) bi morda lahko opisali na dva načina: kot vstavljanje *i* ali njegov izpad. Vendar pa primerjava ['biw] ‘bil’ in ['bli] ‘bili’ kaže, da vstavljanje ni

možna analiza, saj bi v tem primeru pričakovali [i] v istem položaju, torej bodisi med obema soglasnikoma bodisi na koncu besede. V ednini je drugod vstavljen polglasnik, npr. [ʃəw] ‘šel’. Zato je verjetnejša analiza, da je množinska končnica globinsko zares /-i/, ki pa izpade, ko je nenaglašen. Primeri glagolskih osnov, ki se končajo na soglasnik v (12c), temu še pritrjujejo: [-i] je v teh primerih sicer nenaglašen, vendar pa je ohranjen zaradi fonotaktičnih razlogov: kode nezvočnik + [l] namreč niso mogoče.

Nenaglašeni samoglasnik /i/ izpade tudi drugod v glagolskih paradigmah, ko je to fonotaktično mogoče. V (13) primerjam ‘potiti’, ki ima naglas na glagolski priporni, z ‘motiti’, ki ga ima na korenu. Naglas je v slovenščini lahko določen globinsko (Marvin 2003; Jurgec 2007; Simonović 2020). Glagol ‘potiti’ pripono /-i-/ zaradi naglašenosti vedno ohranja, pri ‘motiti’ pa se bodisi reducira v polglasnik bodisi izpade. Dokaz, da ima ‘motiti’ res pripono /-i-/ in ne morda ničte, so edninske oblike z variantnim izgovorom, kjer se [i] lahko ohrani (Toporišič 2000, 19), in deležnik moškega spola ednine, kjer je oblika s polglasnikom nenavadna, torej /'mot-i-l/ → 'motiw → ['motu], ne ^{???}['motəw]. Analiza redukcije v polglasnik, vpliv samoglasniške kvalitete na deležnik moškega spola ednine in status variantnosti presegajo ta članek. Končniški /-i/ v množinski deležniški obliki je ohranjen, ker koda [tl] ni mogoča: *['motl].

(13) Glagolski paradigmi glede na naglas

Brez izpada	Z izpadom /i/	
po'tit	'motət / 'motit	‘NEDOLOČNIK’
po'tim	'motəm / 'motim	‘1. OS. ED.’
po'ti	'mot	‘3. OS. ED.’
po'tiw	'motu	‘DELEŽNIK M. ED.’
po'tila	'motla	‘DELEŽNIK Ž. ED.’
po'til	'motli	‘DELEŽNIK M. MN.’
‘potiti’	‘motiti’	

Izpad *i* analiziram s pravilom v (14). Nenaglašeni *i* izpade v zelo omejenem okolju, natančna opredelitev katerega je zapletena. Del okolja je tudi nenaglašeni položaj sam, kar je v pravilu izraženo s položajem ‘—’, ki je sočasen z naglasom.

(14) Izpad *i*

$$i \rightarrow \emptyset / \left\{ \begin{array}{c} [+naglas] \\ \# \end{array} \right\} C \quad \text{—} \quad \left\{ \begin{array}{c} V \\ \# \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{c} - \\ [-naglas] \end{array} \right\}$$

‘*i* izpade v nenaglašenem položaju za soglasnikom, pred katerim je naglašeni samoglasnik ali začetek besede, in hkrati pred samoglasnikom ali koncem besede.’

Izpad *i* vpliva na premeno [l ~ w]. V deležniku moškega spola ednine se deležniška pripona [-l] realizira kot [w], ker se pojavi v kodi (12). Drugače se množinska oblika [l] ohranja ne glede na to, ali je v nastopu (12ac) ali v kodi (b). Pojavitev v kodi je izjemna: pričakovali bi [w] (torej *[^ldelaw] ‘delali’).

Premeno [l ~ w] bi lahko morebiti analizirali bodisi kot $l \rightarrow w$ ali obratno $w \rightarrow l$, vendar pa je pravilna samo prva možnost, saj je distribucija [l] širša od distribucije [w]: [l] se pojavlja v nastopu in nekaterih kodah, [w] pa samo v kodi. Poimenovanje pravila v (15) odraža dejstvo, da ima [w] razlikovalno lastnost [-soglasniško].

(15) Vokalizacija *l*

$$l \rightarrow w / V \text{ — } \left\{ \begin{array}{c} C \\ \# \end{array} \right\}$$

‘*l* postane *w* v kodi zloga.’

Pravilo Vokalizacija *l* je pred Izpadom *i* (16). Ključna razlika je oblika ‘pili’, kjer Vokalizacija *l* nima učinka, saj je *l* v nastopu. Zaradi Izpada *i* nato *l* pristane v kodi, takrat pa je za Vokalizacijo že prepozno. Druge oblike podpirajo delovanje posameznih pravil, zlasti natančno opredeljeno okolje Izpada *i*. V slovenščini je naglas lahko bodisi globinski ali določen s pravilom, ki sledi Izpadu *j*, kar tu izpuščam, ključno za analizo pa je, da ima koren /^lpi/ globinski naglas, /bi/ pa ne. Odnos med praviloma v (16) je protinapajanje.

(16) Izpad *i* protinapaja Vokalizacijo *j*

	‘pila’	‘pil’	‘pili’	‘jedli’	‘bil’	‘bili’
Globinska podstava	/ ^l pi-l-a/	/ ^l pi-l/	/ ^l pi-l-i/	/ ^l jed-l-i/	/bi-l/	/bi-l-i/
Vokalizacija <i>l</i> (15)	—	^l piw	—	—	biw	—
Izpad <i>i</i> (14)	—	—	^l pil	—	—	bli
Površinska oblika	[^l pila]	[^l piw]	[^l pil]	[^l jedli]	[^l biw]	[^l bli]

Če zaporedje pravil obrnemo, dobimo napajanje: zdaj se tudi tisti *l*, ki pristanejo v kodi zaradi Izpada *j*, vokalizirajo, kar ni v skladu s podatki.

(17) Izpad *i* napaja Vokalizacijo *j* (hipotetično)

	‘pil’	‘pili’
Globinska podstava	/ˈpi-l/	/ˈpi-l-i/
Izpad <i>i</i> (14)	—	ˈpil
Vokalizacija <i>l</i> (15)	ˈpiw	ˈpiw
Površinska oblika	[ˈpiw]	*[ˈpiw]

Protinapajanje je neprozorno razmerje med praviloma, ki je ravno nasprotno od napajanja. Pravilo, ki napaja drugo, velja prepozno, tako da na površini obstajajo izjeme. Če bi bilo razmerje med Izpadom *i* in Vokalizacijo *l* prozorno, bi pričakovali, da se vsi kodni [l] vedejo enako, kar pa ni res. Medtem ko v je v ednini moškega spola realiziran kot [w], pa v množini ostaja [l], saj samo v slednjem primeru izpade /-i/. Tovrstno neprozornost zato lahko poimenujemo tudi *nepovršinsko resnična* (angl. non-surface true) ali *premalo uporabljena* (angl. underapplication).

V slovenščini je dokumentiranih še več drugih primerov protinapajanja. Govor Šmartnega v Brdih pozna tako Končno nezvenečnost kot Izpad *i* (Jurgec 2019). Končni nezvočniki se razzvenečijo (npr. /jəd/ → [ˈjət] ‘jed’ proti /jəd-i/ → [jət̚i] ‘rod.’). Globinski končni /i/ izpade, ko je nenaglašen (/smət-i/ → [smət̚i] ‘smet-rod.’ proti /smət̚-i/ → [smət̚rt] ‘smrt-rod.’ ali /oxtset-i/ → [ˈoxtset] ‘poroka-rod.’). Ko izpade končnica, se zvenečnost nanovo končnega nezvočnika ohrani (/poˈmlaˈd-i/ → [poˈmlaːd] ‘pomlad-rod.’ proti /poˈmlad/ → [poˈmlat] ‘imen.’). Izpad *i* tako protinapaja Končno nezvenečnost: /poˈmlaˈd-i/ → [poˈmlaːd], ne *[poˈmlat] ‘pomlad-rod.’.

V govoru Valburge pri Smledniku (Benedik 1981; gl. tudi Rigler 1955) se prednaglasni samoglasniki reducirajo v polglasnik (npr. /diˈf-i/ → [dəˈfi] ‘diši’). Globinsko naglašeni visoki samoglasniki, ki postanejo nenaglašeni, pa se ne reducirajo (/ziˈd-ar/ → [ziˈdar], ne *[zəˈdar] ‘zidar’). Izpad naglasa torej protinapaja Redukcijo (Jurgec in Wang v tisku).

V rezijanščini (Steenwijk 1992) se prednaglasni samoglasniki po višini harmonizirajo z naglašnim glede po višini (/wogn-uw/ → [wug̚ɳuw] ‘ogenj-rod. mn.’), vstavljeni samoglasniki pa tega učinka nimajo (/wogn/ → wogɳ → [woˈgɳ], ne *[wuˈgɳ] ‘imen. ed.’). V rezijanščini potemtakem Vstavljanje protinapaja Samoglasniško harmonijo.

5 Protiodvzemanje

Druga glavna vrsta neprozornosti je *protiodvzemanje* (angl. counterbleeding), ki nastane, če je odnos med dvema praviloma odvzemanje, vendar pa je njuno zaporedje obrnjeno. Opisno gre za spremeno, ki se pojavlja v nepričakovanem okolju (11b).

Primer najdemo v standardni slovenščini, kjer je distribucija polglasnika v celoti predvidljiva na podlagi fonoloških in morfoloških dejavnikov (Jurgec 2007; Jurgec in Bjorkman 2018). Polglasnika zato ni v globinski podstavi, temveč je vedno vstavljen s pravilom. Tu se omejujem na polglasnik v položaju pred /r/, ki ima v slovenistični literaturi posebno mesto, saj se je razvil iz izhodiščnega [ɾ], ki je še vedno ohranjen v nekaterih narečjih. V opisih slovenščine se zato uporablja izraz *obstojna zveza* [əɾ] (Toporišič 2000: 60, 72; Horjak 2018), ki velja tudi širše za vse zveze [əɾ].

Ko /r/ ni ob samoglasniku, se pred njim pojavi polglasnik, kar najjasneje pokažejo spremene na začetku (18a) in koncu besede (b). Polglasnik najdemo na začetku izolirane besede [əɾ'javi] 'rjavi', ponavadi pa ga ni, če se predhodna beseda konča na samoglasnik [tΛ_r'javi] 'ta rjavi'. Lok ' _ ' označuje istozložnost.

(18) Premene polglasnika pred [r]

a. Na začetku besede

Polglasnik		Brez polglasnika	
əɾ'javi	'rjavi'	tΛ_r'javi	'ta rjavi'
sə.m_əɾ'deʃ	'sem rdeč'	ʒi.uo_r'deʃ	'živordeč'
'ta.k_əɾ'man	'tak rman'	ʃe_r'man	'še rman'

b. Na koncu besede

'metəɾ	'meter'	'metra	'metra'
'sɛstəɾ	'sester'	'sɛstra	'sestra'
'tsiməɾ	'cimer'	'tsimra	'cimra'

Polglasnik se pojavlja, ker [r] ne more biti zložen, kar opisuje (19).

(19) Vstavljanje polglasnika

$$\emptyset \rightarrow \text{ə} / \left\{ \begin{array}{c} \text{C} \\ \# \end{array} \right\} - \text{r} \left\{ \begin{array}{c} \text{C} \\ \# \end{array} \right\}$$

'Vstavi ə pred r, ko ta ni ob samoglasniku.'

Vstavljanje polglasnika potisne [r] v kodo zloga, polglasnik pa pristane v zaprtem zlogu. Podobno kot za govor Novega mesta ugotavlja že Božič (2015, 68–75), obstaja tudi nekaj primerov, kjer je polglasnik v odprtem zlogu, [r] pa v nastopu naslednjega zloga (20). V naslednjem zlogu je bodisi še en polglasnik (a) ali [u] (b). Vse oblike imajo ponavadi še več drugih izgovarjav (poleg ['və.ru] 'vrv' sta tako mogoči še ['vərʋ] in ['və.rəʋ]), ki pa jih tu ne bom analiziral. Podobno variantnost poznajo tudi oblike v deležniku moškega spola v (12) in (13).

(20) Polglasnik v odprtih zlogih pred [r]

a.	'gə.rəl	'grl (ROD. MN.)'	b.	o.'bə.ru	'obrv'
	'stə.rəm	'strm'		'və.ru	'vrv/vrl'
	'i.kə.rən	'ikrn'		u.'mə.ru	'umrl'

Polglasnik je v odprtih zlogih presenetljiv, saj za njegovo vstavljanje velikokrat ni več pravega razloga: oblike kot ['strəm] ali [o'bru] sicer niso obstoječe slovenske besede, vendar pa so fonotaktično sprejemljive. To zares kaže le, da je Vstavljanju polglasnika sledilo pravilo, ki je ustvarilo dodatni samoglasnik. Tu bom analiziral primere s končnim [u], ki je nastal iz globinskega /v/ (20b). Vokalizacijo sem uvedel že v (9) v zvezi z drsnikom /j/. V slovenščini pa zares velja samo eno pravilo, ki preslika oba drsnika v homorganski samoglasnik: v → u in j → i (21).

(21) Vokalizacija drsnikov (končna različica)

$$[-\text{soglasniški}] \rightarrow [+zložni] / \left\{ \begin{array}{c} \text{C} \\ \# \end{array} \right\} - \left\{ \begin{array}{c} \text{C} \\ \# \end{array} \right\}$$

'Drsnik se vokalizira, ko ni ob samoglasniku.'

Vokalizacija drsnikov odstrani vnose za Vstavljanje polglasnika. To vidimo v (22), kjer prvi dve obliki ponazorita učinke po enega pravila, ključna pa je oblika 'obrv', ki pokaže, da je Vstavljanje polglasnika pred Vokalizacijo.

(22) Vokalizacija drsnikov protiodvzema Vstavljanje polglasnika

	‘obrt’	‘odvzet’	‘obrv’
Globinska podstava	/obrt/	/od-vzet/	/obrv/
Vstavljanje polglasnika (19)	obərt	—	obərv
Vokalizacija drsnikov (21)	—	oduzet	obəru
Površinska oblika	[obərt]	[oduzet]	[obərv]

Če zaporedje pravil obrnemo, polglasnik ni vstavljen, kar privede do negramatične, a prozorne oblike *[obru].

(23) Vokalizacija drsnikov odvzema Vstavljanje polglasnika (hipotetično)

	‘obrt’	‘odvzet’	‘obrv’
Globinska podstava	/obrt/	/od-vzet/	/obrv/
Vokalizacija drsnikov (21)	—	oduzet	obru
Vstavljanje polglasnika (19)	obərt	—	—
Površinska oblika	[obərt]	[oduzet]	*[obru]

Resnični odnos med praviloma je protiodvzemanje, pri čemer drugo pravilo (tu Vokalizacija drsnikov) izbriše okolje, ki je nujno za prvo pravilo (Vstavljanje polglasnika). Tovrstno neprozornost imenujemo tudi *neočitna* (angl. non-surface-apparent) ali *preveč uporabljena* (angl. overapplication). Polglasnik je v neprozorni obliki [obəru] vstavljen v neočitnem okolju, saj [r] sledi samoglasnik; z drugimi besedami, Vstavljanje polglasnika je uporabljeno preveč.

Zgornji primer v slovenščini ni osamljen. Premični naglasni tip je v slovenščini tipičen samo za samostalnike, ki imajo široke /ɛ, o/ v prvem zlogu (npr. [ˈjɛzɪk ~ jɛˈzɪka] ‘jezik ~ ROD.’; [ˈsɔsɛt ~ soˈsɛda] ‘sosed’), medtem ko imata ozka /e, o/ nepremični naglas ([ˈsever ~ ˈsevera] ‘sever’). Slovenščina razlikuje široke in ozke samoglasnike samo v naglašnem položaju, v nenaglašnem pa so nevtralizirani in jih tu zapisujem kot [e, o]. Ključna je oblika /ˈjɛzɪk-a/, ki ima globinski naglas na prvem samoglasniku /ɛ/. Pravilo nato pomakne naglas in izvrže *jeˈzika*, ki pa se potem reducira v [jɛˈzɪka]. Ta oblika je neprozorna, ker s površine ni jasno, zakaj je prišlo do premika, ki ga zahteva naglašeni ɛ. Oblika [jɛˈzɪka] ima tako enak naglasni vzorec kot samostalniki z naglasom na drugem zlogu osnove, npr. /zeˈnit-a/ → [zeˈnɪta] ‘zenita’. Podrobnejša analiza je v Becker in Jurgec (2020).

6 Razprava in sklep

Neprozornost ostaja ključni empirični in teoretični problem v sodobni fonologiji. Optimalnostna teorija, ki je dominantni fonološki pristop zadnjih desetletij, nima vmesnih oblik med globinsko podstavo in površinsko obliko, kar pomeni, da nima celovite rešitve za neprozornost. V zvezi s tem nekateri raziskovalci trdijo, da neprozornost ni nikoli sinhroni fonološki pojav (Sanders 2003). Parker (2009) pokaže, da je neprozornost v jezikih sveta veliko redkejša kot prozornost. Drugi raziskovalci kot odziv na neprozornost predlagajo teoretične spremembe (npr. McCarthy 1999, 2007). Težave optimalnostne teorije z neprozornostjo so vodile tudi do razkritja dodatnih odnosov med pravili. Njihov najnovejši pregled najdemo v Baković in Blumenfeld (2024), od koder prevzemam termine v nadaljevanju.

Dva izmed prej slabo opisanih odnosov med pravili sta *prelitje* (angl. transfusion) in *setev* (angl. seeding). Za večino odnosov doslej je bilo ključno, ali prvo pravilo o(ne)mogoči drugo, pri prelitju pa prvo pravilo povzroči, da drugo pravilo deluje nepričakovano. Primer prihaja iz standardne slovenščine. Kot smo že videli, imajo slovenski morfemi lahko globinski naglas. Na površini imajo sklanjatve naglas načeloma na korenu, lahko pa tudi končniškega. Končniški naglas je omejen na korene s polglasnikom (npr. [mæg'la] 'megla', [stə'bra] 'stebra', [dɛʒ'ja] 'dežja'). To pomeni, da je pravilo, ki onaglasa besedo, pred pravilom, ki vstavi polglasnik, torej /stbr-a/ → 'stbra → [stə'bra]. Obe pravili sta delovali, vendar pa je naglasno pravilo spremenilo obliko na nepričakovan način, tako da je naglas na končnici, medtem ko je običajno mesto naglasa v slovenščini zadnji zlog korena. Vzorec je zato neprozoren.

Setev je podobna napajanju, vendar pa je rezultat neprozoren. V pogovorni ljubljansčini velja, da /d/ v nekaterih medsamoglasniških položajih izpade (npr. /prid-e/ → ['prie] 'pride', /u-sed-e-f/ → [u'seəf] 'usedeš', /tri-dəset/ → ['triəsət] 'trideset'), polglasnik pa je vstavljen zaradi fonotaktičnih razlogov podobno kot drugod v slovenščini. Vstavljanje ustvari dodatne vnose za Izpad *d*, tako /vid-f/ → vidəf → ['viəf] 'vidiš', kar je navidez napajanje, torej prozorni odnos med pravili. Težava je v tem, da je oblika 'vidiš' neprozorna, saj s površine ni jasno, zakaj je bil vstavljen polglasnik, ker ['viəf] nima soglasniškega sklopa. Obrnjeno zaporedje izpelje *[vidəf], vendar pa bi bila tudi ta oblika neprozorna, saj ni jasno, zakaj [d] ni izpadel.

Profesor Orešnik je s svojim delom o fonologiji islandščine igral pomembno vlogo v generativni fonologiji (Orešnik 1985). V tem prispevku sem predstavil neprozornost, ki je ena glavnih napovedi generativne fonologije. Upam, da bodo tukaj predstavljeni primeri neprozornosti pripomogli k prepoznavanju pomena generativnih pristopov pri opisu glasovnih vzorcev v slovenščini.

Literatura

- Baković, Eric, in Lev Blumenfeld. 2024. A formal typology of process interactions. *Phonological Data and Analysis VI*: 1–43.
- Becker, Michael, in Peter Jurgec. 2020. Positional faithfulness drives laxness alternations in Slovenian. *Phonology XXXVII*: 335–366.
- Benedik, Francka. 1981. Valburga pri Smedniku (OLA 9). V: *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, urednik Pavle Ivić, 87–92. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Božič, Jurij. 2015. *Spell-out of phonological domains: the case of Slovenian*. Magistrska naloga, University of British Columbia, Vancouver.
- Chomsky, Noam, in Morris Halle. 1968. *The Sound Pattern of English*. New York, Evanston in London: Harper & Row.
- Horjak, Luka. 2018. *Slovenski polglasnik: Sinhrona in diahrona primerjava*. Magistrska naloga, Univerza v Ljubljani.
- Jurgec, Peter. 2007. *Novejše besedje s stališča fonologije: primer slovenščine*. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani.
- Jurgec, Peter. 2019. Opacity in Šmartno Slovenian. *Phonology XXXVI*: 265–301.
- Jurgec, Peter, in Bronwyn M. Bjorkman. 2018. Indexation to stems and words. *Phonology XXXV*: 577–615.
- Jurgec, Peter, in Yixin Wang. V tisku. Input Prevocalic Faithfulness and opacity. *Linguistic Inquiry*.
- Kiparsky, Paul. 1971. Historical linguistics. V: *A Survey of Linguistic Science*, urednik William Orr Dingwall, 576–649. College Park: University of Maryland.
- Kiparsky, Paul. 1973. Phonological representations. V: *Three Dimensions of Linguistic Theory*, urednik Osamu Fujimura, 1–136. Tokio: TEC.
- Kiparsky, Paul. 1976. Abstractness, opacity, and global rules. V: *The Application and Ordering of Phonological Rules*, urednik Andreas Koutsoudas, 160–184. The Hague: Mouton.
- Marvin, Tatjana. 2003. *Topics in the stress and syntax of words*. Doktorska disertacija, Massachusetts Institute of Technology.
- McCarthy, John J. 1999. Sympathy and phonological opacity. *Phonology XVI*: 331–399.
- McCarthy, John J. 2007. *Hidden Generalizations: Phonological Opacity in Optimality Theory*. London: Equinox Publishing Company.
- Montreuil, Jean-Pierre. 2010. Multiple opacity in Eastern Regional French. V: *Romance Linguistics 2019*, uredniki Sonia Colina, Antxon Olarreas, Ana Maria Carvalho, 153–166. Amsterdam in Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company.
- Orešnik, Janez. 1985. *Studies in the Phonology and Morphology of Modern Icelandic*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Parker, Steve. 2009. The transparency and density of phonological rule interactions. *Linguistic Typology XIII*, 197–265.
- Petek, Bojan, in Rastislav Šuštaršič. 1997. A corpus-based approach to diphthong analysis of standard Slovenian. V: *Eurospeech '97 / 5th European Conference on Speech*

- Communication and Technology*, uredniki G. Kokkinakis, N. Fakotakis, E. Dermatas, E., 767–770. Rodos.
- Pirnat, Marta. 1979. Izgovor črke l (u, w ali v) kot ū. *Slavistična revija* XXVII: 215–229.
- Pogorelec, Breda. 1965. Vprašanja govornega jezika. V: *Jezikovni pogovori*, urednik France Vurnik, 132–165. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Rigler, Jakob. 1955. Vokalna disimilacija v slovenščini. *Slavistična revija* VIII: 225–231.
- Sanders, Nathan. 2003. *Opacity and sound change in the Polish lexicon*. Doktorska disertacija, University of California, Santa Cruz.
- Simonović, Marko. 2020. Categories, root complexes and default stress: Slovenian nominalizations revisited. *Linguistica* LX: 103–117.
- Skubic, Andrej E. 2005. *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba.
- Srebot Rejec, Tatjana. 1992. Initial and final sonorant clusters in Slovene. *Linguistica* XXXII: 227–230.
- Steenwijk, Han. 1992. *The Slovene Dialect of Resia: San Giorgio*. Amsterdam: Rodopi.
- Toporišič, Jože. 2000. *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- Vaux, Bert. 1998. *The Phonology of Armenian*. Oxford: Clarendon Press.
- Zec, Draga. 1994. *Sonority Constraints on Prosodic Structure*. New York: Garland.